

KEES SCHUYT

BEGRENSDE TOLERANTIE

OVER VERDRAAGZAAMHEID,
ONVERDRAAGZAAMHEID
EN HET ONDRAAGLIJKE

BOOM

© 2023 Kees Schuyt, Leeuwarden

© 2023 Boom, Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.)

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagontwerp: Suzan Beijer

Vormgeving binnenwerk: Marry van Baar

ISBN 9789024432400

NUR 680, 320

www.boom.nl

Inhoud

Inleiding 7

- 1 Het ontstaan van de idee van tolerantie uit de geest van het Italiaans humanisme: Erasmus, de Las Casas en Castellio 29
- 2 Tolerantie, religie en politiek in een verdeeld Europa: van Montaigne en Coornhert tot Spinoza en Locke 67
- 3 Tolerantie en Verlichting: van Bayle tot Voltaire 97
- 4 Rede en religie in de Schotse en Duitse Verlichting: Hume en Kant 127
- 5 Als tolerantie verdwijnt: van gunst naar recht, van revolutionair recht naar terreur 151
- 6 In plaats van tolerantie: rechten van de vrouw, Parijs en Londen 1778-1798 177
- 7 Vrijheidsrechten en tolerantie: de marktplaats van ideeën (John Stuart Mill en Harriet Taylor-Hardy) 197
- 8 Emancipatie, verzuilde politiek en de tolerantie-paradox: het ondraaglijke 225
- 9 Rechten van de Mens (1948), verzuilde verdraagzaamheid, pluraliteit en tolerantie: Hannah Arendt 253
- 10 Dulden, gedogen, tolereren in een pluralistische samenleving (1973-2000) 281
- 11 Slotbeschouwing: tolerantie en democratie (2000-2022) 305

Dankwoord 337

Noten 339

Register 366

Inleiding

Tolerantie en intolerantie

Hoeveel tolerantie heeft een pluralistische samenleving nodig om met fatsoen en beschaving redelijk te functioneren? Hoeveel tolerantie kan een samenleving verdragen? Deze en andere vragen over tolerantie zijn altijd actueel, in elke samenleving en in bijna elk tijdperk. De geschiedenis van de tolerantie vormt hiervan het beste bewijs: waar intolerantie zich manifesteert, in welke vorm of mate ook, verschijnt de roep om tolerantie en verdwijnt ook nooit de discussie over de grenzen ervan. Tolerantie en intolerantie zijn met elkaar verstrengeld. Tolerantie is niet hetzelfde als onverschilligheid of ‘alles maar goedvinden of goedpraten’. Overal waar tolerantie in woord en daad wordt uitgeoefend, stuit die praktijk tegelijkertijd op de vraag naar het ondraaglijke, het niet meer te verdragen leed dat mensen kan worden aangedaan in hun onderlinge verhoudingen en dat burgers vaak moeten doorstaan in theocratische en totalitaire regimes. De terugkeer van de Taliban in Afghanistan roept direct associaties op met de godsdienstoorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw in Europa, waaruit het moderne begrip van tolerantie is ontstaan. De nieuwe vormen van politieke repressie in het Rusland van Poetin roepen herinneringen op aan communistische regimes van de voormalige Sovjet-Unie. Stalins onderdrukking van elke vrijheid van meningsuiting van de Russische bevolking wordt herhaald, nu echter gecombineerd met een cleptocratisch staatskapitalisme. Poetins agressieoorlog van 24 februari 2022 en het ondraaglijke leed dat zijn geweld teweegbrengt, doen de idee van tolerantie zelfs helemaal vervagen. In het communistische staatskapitalisme van het hedendaagse China verdwijnen burgers voor lange tijd spoorloos en zijn bijna alle vormen van uitingsvrijheid verdwenen. Afwijkende ideeën over de inrichting van de eigen samenleving werden en worden onderdrukt door religieuze en politieke machthebbers, die slechts één God,

één geloofsopvatting, één politieke richting of één mening toestaan: alwetend, een alléénheerschappij nastrevend.

Tolerantie kan kort en bondig worden omschreven als ‘de onderdrukking van de neiging anderen te onderdrukken’.¹ Ook Europese democratieën zijn niet meer veilig voor autoritaire leiders. Vrijheid van pers, van politieke oppositie, onafhankelijke rechtspraak en wetenschapsbeoefening zijn in Polen en Hongarije niet meer heilig. Politieke tolerantie bestaat nauwelijks meer in de hevig gepolariseerde, *fifty-fifty split society* van de Verenigde Staten. Tijdens de periode van het presidentschap van Donald Trump (2016-2020) werd de vrije pers menigmaal door de overheid zelf, vanuit het Witte Huis, aangevallen, werden politieke tegenstanders regelmatig uitgescholden en van het verspreiden van ‘nepnieuws’ beschuldigd; ging zelfs een politieke demonstratie over in een gewelddadige aanval op het Capitool, de zetel van het Amerikaanse parlement (Huis van Afgevaardigden en Senaat). De invloed van deze internationale ontwikkelingen op onze eigen samenleving mag niet onderschat worden. Stijlen van autoritair leiderschap en communicatie worden snel nagebootst.

Hoeveel tolerantie kan de hedendaagse, onderling verdeelde Nederlandse samenleving verdragen? Is de traditionele Nederlandse tolerantie niet in haar tegendeel omgeslagen en kan men beter spreken van ‘een te ver doorgeschoten tolerantie’? Talrijke hedendaagse verschijnselen roepen deze vraag op: mag men tegenwoordig ‘alles’ maar zeggen? Groepen beledigen? Zo maar ‘alles’ doen ‘wat God verboden heeft’? Politici tot aan hun eigen woning achtervolgen of per anonieme tweet bedreigen? Met tractoren het verkeer verstoren? Homo’s in elkaar slaan? Regenboogvlaggen verbranden? Genderneutrale toiletten voorschrijven? Racistische taal uitslaan? Protesteren tegen kerkklokken luiden op zondagmorgen? Niet-covid-gevaccineerden uitsluiten van cafébezoek? Boerka’s dragen in tram of bus? Keiharde muziek draaien tijdens een barbecue in de achtertuin? Huizen bekladden? Voetbaltribunes afbreken? Moet de meerderheid de opvattingen van een kleine minderheid verdragen, of moet juist de minderheid zich neerleggen bij de via peilingen verkregen of in talkshows geopperde meerderheidsopvatting?

Burgers in de huidige complexe samenleving worden vaak geconfronteerd met tegenstrijdige gevoelens: er worden wetten aangenomen waar je het niet mee eens bent, maar die je toch moet verdragen en gehoorzamen, vanuit het metastandpunt dat democratische be-

sluitvorming in de rechtsstaat boven de individuele opvatting gaat. De herleving van de belangstelling voor de grenzen van tolerantie komt wellicht mede voort uit de talrijke uitingen van intolerantie, wereldwijd in oude en nieuwe dictaturen en theocratieën. In moderne democratieën is daarnaast een herleving zichtbaar van autoritaire, naar autocratie neigende politieke leiders, die de politieke meningsvorming met moderne middelen naar hun hand zetten, de vrije meningsuiting en vrije wetenschapsbeoefening herhaaldelijk bedreigen. Ook andere levenswijzen, vanuit seksuele geaardheid of met niet-religieuze opvattingen (mogelijkheden tot euthanasie en abortus) worden minder vaak getolereerd of juridisch verboden. Deze tendens tot intolerantie weerspiegelt zich in moderne samenlevingen, zoals de Verenigde Staten, India, Frankrijk, Zweden, Nederland, en in enkele Oost-Europese democratieën, waar groepen van burgers elkaar bestrijden, in woord en geschrift en daadwerkelijk in de vorm van bedreigende en haatdragende acties jegens medeburgers en gezagsdragers.

De vele actuele vragen die door de nieuwe vormen van intolerantie worden opgeroepen wil ik proberen te analyseren aan de hand van voorbeelden en omslagpunten uit de geschiedenis van de tolerantie. Allereerst door verheldering te geven van het begrip tolerantie. Wie verdraagt wie? Wat wordt door wie getolereerd? Vervolgens door de reikwijdte van tolerantie te verkennen: op welke gedragingen heeft dit begrip nu precies betrekking? In de ruimte tussen hetgeen men onverschillig laat en maar laat gebeuren en 'het ondraaglijke', dat men onder geen beding meer wil laten gebeuren, ontstaat tolerantie. Tolerantie heeft een ondergrens en een bovengrens, zoals ook in het technische begrip 'tolerantiegraad' het geval is: 'de toegestane afwijking bij (overeengekomen) metingen', bijvoorbeeld bij massaproductie een afwijking tussen anderhalve millimeter plus of min de norm.² Zo'n tolerantiegraad bestaat ook in het geval van een minimaal toe te dienen en maximaal door het lichaam te verdragen vreemde stof in een medicijn en bij vergiftiging. Maatschappelijke tolerantie is een tussenruimte, die mensen elkaar bewust toestaan om op vreedzame wijze samen te leven. Ik noem dit de aan twee kanten *begrensde tolerantie*. De ondergrens: wat mij niet meer deert of zeer doet, ligt buiten de grens van tolerantie; het laat me koud of ik laat het neutraal gebeuren. De bovengrens: wat niet meer valt te dragen, het ondraaglijke, wil ik ook niet meer verdragen, niet meer tolereren.

Het begrip ‘tolerantie’: gradaties en verschijningsvormen

De idee van tolerantie en het begrip ‘tolerantie’ vinden hun oorsprong en betekenis in de strijd voor godsdienst- en gewetensvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw in Europa. Het begrip ‘tolerantie’ werd vooral aangewend tegen de onderdrukking en terdoodveroordeling van ketters en andere religieuze dissidenten. Het Latijnse begrip ‘*tolerantia*’ was wel bekend bij de kerkvaders, onder wie Augustinus en Lactantius, en later in de middeleeuwen, maar daar had het de betekenis van ‘het moeten dulden, verdragen, van een kwaad’. Als dat kwaad bestond uit een afwijkende geloofsopvatting moest die bestreden worden, maar of dat met geweld gepaard mocht gaan was nog lange tijd in discussie. *Tolerantia non est nisi in malis* (‘er is geen tolerantie, tenzij jegens een kwaad’) schreef Augustinus:³ tolerantie onderdrukt gevoelens van onbehagen over iets wat we afkeuren, wat we als een kwaad zien. Iets wat ons volkomen koud laat of in het geheel niet verontrust valt niet onder het begrip tolerantie. Hiermee wordt tolerantie conceptueel afgebakend van het verwante begrip onverschilligheid.

In de meeste wetenschappelijke studies over tolerantie is er een grote overeenstemming over de omschrijving van tolerantie en intolerantie.

Tolerantie bestaat feitelijk uit het bewust achterwege laten van een negatieve reactie jegens iets of iemand, waartegen men reële en serieuze bezwaren heeft. Het is een samengaan van een afkeurende houding tegenover ideeën, opvattingen, gedragingen, groepen of organisaties met het nalaten, al of niet tijdelijk, van een negatieve handeling.⁴

Intolerantie bestaat uit het samengaan van een negatieve houding met het juist wél voltrekken van een negatieve handeling. De negatieve reactie kent veel gradaties: van gemene, hatelijke opmerkingen, beledigingen, via sociale of juridische discriminatie en uitsluiting, tot onderdrukking, gevangenschap, fysieke mishandeling, marteling en moord; vernietiging van mensenlevens.

Het verbranden van ketters was in de zestiende en zeventiende eeuw de ergste vorm van religieuze intolerantie. Deze vorm is nog steeds niet over de gehele wereld uitgebannen. Toen de terreurorganisatie is in het Islamitisch Kalifaat nog aan de macht was, werd in 2017 een gevangengenomen vijandelijke piloot levend verbrand. Dat werd zelfs op een film vertoond en uitgezonden, een afschuwelijke ervaring in de eenentwintigste eeuw. Andere gevangen vijanden werden in het open-

baar onthoofd en de voltrekking daarvan werd eveneens voor de gehele wereld zonder schaamte getoond. Totalitaire intolerantie is van alle tijden. De vraag die ik aan de orde wil stellen is of er sprake kan zijn van morele vooruitgang in de onderlinge verhouding tussen mensen, tussen natiestaten en tussen culturen.⁵

In de loop van de tijd, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw, kreeg het begrip tolerantie verschillende betekenissen, waarbij een grondbetekenis herkenbaar bleef. Deze komt er steeds op neer dat men ervan afziet om andere geloofsovertuigingen, andere politieke opvattingen, of organisaties, groepen of gedragingen waar men het niet mee eens is, te verbieden of te onderdrukken. Men probeert wel andersdenkenden op andere gedachten te brengen, en afgekeurde en als afkerig ervaren gedragingen te veranderen. Dat geschiedt niet met geweld of bedreiging van geweld, maar met een beroep op redelijkheid en overreding. Met woorden en krachtige argumenten, niet met het zwaard in de hand. Deze grondbetekenis van tolerantie kan in drie gradaties voorkomen die in de geschiedenis goed te onderscheiden zijn.

a. Tolerantie als vreedzame co-existentie⁶

Men leert elkaar verdragen, omdat men, ten langen leste, is gaan inzien dat de kosten van onderlinge oorlogen, vijandigheden en geweld te hoog werden. Het is de minimale vorm van tolerantie. Voorbeelden zijn het in vrede naast elkaar leven van protestanten en katholieken tijdens en na de Europese godsdienstoorlogen. Veel gewone mensen werden de oorlogen en het ophitsen moe. Verschillende geloofsge-meenschappen konden naast elkaar bestaan in één stad, konden soms zelfs één kerkgebouw delen.⁷ Het stadsbestuur trad niet op of zag veel door de vingers. Sommige steden stonden tijdens de godsdienstoorlogen bekend om hun verdraagzaamheid: Basel, Antwerpen en Amsterdam. In het hedendaagse Noord-Ierland proberen katholieken en protestanten, na een lange en bloedige geschiedenis, met elkaar samen te leven, zonder geweld en wapens. Men geeft de eigen overtuiging niet op, maar bereikt een minimaal compromis, en vindt zo een *modus vivendi*. Dit is de pragmatische vorm van tolerantie, die niet eist dat verschillende groepen vrienden worden. De waarde van deze pragmatiek valt niet te onderschatten, omdat tolerantie hiermee zorgt

voor een begin van vreedzaamheid en afzien van geweld. Het kan een begin vormen van langzaam verbeterende verhoudingen. Israël en de Palestijnse Gebieden zijn al lang en nog steeds op zoek naar zo'n minimale verstandhouding, een begin van vrede.

Het interessante van deze vorm van tolerantie is dat die niet uitsluitend passend is voor conflicten tussen staten en voor godsdienstig of politiek stug tegenover elkaar staande bevolkingsgroepen. Ze gaat ook op voor conflicten tussen personen of bij heftige persoonlijke conflicten. Het bereiken van een *modus vivendi* bij en na echtscheiding is vaak een grote opgave. Maar als een praktische vorm van conflict-beheersing kan een tolerante levenshouding veel kwaad en haat tussen mensen voorkomen. De sociale functie van tolerantie als wenselijk en misschien wel noodzakelijk element bij beslechting van conflicten in politiek en samenleving komt in opeenvolgende hoofdstukken als vanzelf naar voren.

b. Tolerantie als erkenning: afwegen van waarden

Groepen buitenstaanders die geduld of 'getolereerd' worden streven ernaar om erkend te worden en rechten te verkrijgen die hun aanwezigheid een stabielere positie geeft. Vaak is er eerst een gedoogstatus voor buitenstaanders of vreemdelingen aan wie later door het toenomen onderlinge verkeer en de gegroeide vertrouwdeheid een officiële status of een bepaald woongebied wordt toegewezen. In de zestiende en zeventiende eeuw was men vaak milder tegenover buitenlanders en aanhangers van een geheel ander geloof (joods of moslim) dan tegenover afvallige christenen. Maar zolang de tolerantie een gunst is, leeft men in onzekerheid en doet men er alles aan om niet bij de machtige stadsbestuurders in opspraak te komen of in ongenade te vallen. De Spaanse en Portugese joden die de Spaanse Inquisitie waren ontvlucht en naar het 'Nieuwe Jeruzalem' (Amsterdam) waren gekomen, zijn daar een goed voorbeeld van, vanaf het einde van de zestiende tot aan het einde van de achttiende eeuw (de Bataafse Republiek), tot hen in 1815 het burgerrecht werd toegekend. De hugenoten in Frankrijk verkeerden in soortgelijke onzekerheid en velen weken daarom uit naar de landen waar ze wel in hun geloof erkend werden, zoals Nederland en Engeland.

Tolerantie veronderstelt beslissingsmacht. Als men iets afkeurt, ergens tegen is, maar er op geen enkele wijze iets tegen kan doen, is er sprake van berusting. Weliswaar lijdt en duldt men dan, maar tolerantie is meer dan in lijdzaamheid, knarsetandend, toezien. Het wordt tolerantie genoemd als men iets *kán* doen, maar ter wille van een andere waarde of een ander goed ervan afziet en bewust terughoudend is. Machtige instanties als kerk en staat waren de eerst aangewezen instituties om iets wel of niet te tolereren, maar zij onthielden zich tijdens de godsdienstoorlogen, fanatiek samenwerkend, van deze terughoudendheid: het kerkelijk gezag veroordeelde de dissidenten, de ketters tot de doodstraf die bestond uit de brandstapel of onthoofding; het wereldlijk gezag, de vorst, voltrok de straf. Daartoe was uitsluitend het statelijk gezag bevoegd. Bekende pleitbezorgers voor tolerantie in de zestiende eeuw, zoals Erasmus (1466-1536), Castellio (1515-1563) en Coornhert (1522-1590), waren vooral tégen deze laatste straf. Zij wezen op de vervolging, marteling en moord op de eerste christenen in Rome, tot aan de derde eeuw, dat als een afschuwelijke misdaad ten voorbeeld werd gehouden. Toen in 337 de christelijke godsdienst door keizer Constantijn was erkend, werden dissidente gelovigen of afvalligen bestraft met excommunicatie of verbanning.

De voorstanders van tolerantie tijdens de godsdiensttwisten in Europa waren allen gelovige christenen, die in het bestaan van God en Christus geloofden, en geenszins konden instemmen met ketterijen en atheïstische ideeën. Hun doel bleef het bekeren van zondaars en het terugbrengen van ongelovigen naar de christelijke leer. Niet met het zwaard, maar met het woord. Men was derhalve gekant tegen ketters en hun ketterijen maar tegelijkertijd, uit verschillende, vaak theologische motieven, nog méér gekant tegen het doden van ketters, tegen dodelijk geweld en tegen de intolerantie van kerk en staat. Erasmus schreef over het gezegde 'Dulce bellum inexpertis' (zoet is de oorlog voor diegenen, die hem niet hebben ervaren). In 1515 voegde hij al zijn bitterheid over geweld en oorlog toe aan zijn verzameling spreekwoorden, de *Adagia*.⁸

Algemener gezegd: tolerantie ontstaat uit het tegen elkaar afwegen van verschillende conflicterende doelen en waarden, zoals naastenliefde versus rechtzinnigheid in de leer. De intolerante machthebber zegt nee, nee en nog eens nee tegen alle vormen van zelfbepaald kwaad, groot en minder groot. De tolerante machthebber zegt nee en denkt tegelijkertijd: ja, maar wat is nu erger, het middel of de kwaal? Het vernietigen van een mensenleven of een persoonlijke interpretatie

van heilige boeken, die voor velerlei uitleg vatbaar blijken te zijn? Wat is het betere middel: het overreden van medemensen, met het woord en met de eigen overtuigende redengeving, of de afschrikking van de doodstraf via de brandstapel? Dit patroon van tolerantie als antwoord op en alternatief voor intolerantie, is volgens de Franse filosoof Paul Ricoeur⁹ het grondmodel geworden van de latere, ook niet-godsdienstige tolerantievormen. Tolerantie bestaat dan uit het afstandelijk tegen elkaar afwegen van tegenstrijdige waarden en doelen. Politieke tolerantie ontstaat daar waar politieke tegenstanders noch als vijanden noch als vrienden worden beschouwd, maar als ‘opponenten’ waar men pragmatisch mee kan samenleven en kan samenwerken. Ondanks grote verschillen van ideeën en overtuigingen vond men later overeenstemming in de fundamentele rechten van democratie en rechtsstaat. De ontwikkeling van de tolerantie in Europa heeft dit patroon gevolgd: van gunst naar recht, van recht naar erkenning van fundamentele mensenrechten.

c. Tolerantie als deugd: leren omgaan met verschillen

Een andere vorm van tolerantie, meestal *verdraagzaamheid* genoemd, bestaat uit een principiële openheid naar medemensen, de Ander en het Andere, juist omdat zij verschillend zijn en om hun verschillende eigenschappen en ‘wezen’ in beginsel worden gewaardeerd. H.J. Mispelblom Beyer (1896-1952), een remonstrants predikant, stelde in zijn dissertatie *Tolerantie en fanatisme* (1948) ‘verdraagzaamheid’ tegenover ‘tolerantie’ en reserveert de deugd van verdraagzaamheid voor ‘de ander in zijn andersheid eerbiedigen’.¹⁰ Men respecteert de meningen van een ander en men probeert in een dialoog de andere van een betere opvatting te overtuigen of tot een andere levenswijze te brengen. Deze vorm van tolerantie kan zo ver gaan dat men uit respect voor de ander, voor diens autonomie, afziet van pogingen om hetgeen men afkeurt te (doen) veranderen. De tolerantie strekt zich dan heel ver uit en komt te grenzen aan een positieve waardering van de ander of het andere.

Heden ten dage zien sommige politici tolerantie als dé deugd voor een pluralistische en multiculturele samenleving, waarin zelfs het ter discussie stellen van uiteenlopende en vaak zeer verschillende waardenpatronen en levensopvattingen niet meer nodig is. ‘Leven en laten leven’ wordt dan het libertaire motto. ‘Laat mij mijn eigen gang maar gaan.’ ‘Bemoei je er maar niet mee.’ Zo’n vergaande opvatting is moei-

lijk met het historische gegeven te verenigen dat tolerantie altijd bestaat ten opzichte van een 'negativum', een kwaad, waar men een eigen overtuiging of standpunt tegenover plaatst. Alles maar best vinden is onverschilligheid, grenzend aan cynisme: de onverschilligheid over de eigen en andermans onverschilligheid. Die leidt tot een houding dat ieder zijn/haar eigen subjectieve waarheid heeft en dat er geen objectieve waarheid te vinden valt.

De abstracte 'Ander' stond ook centraal in een oudere, eenvoudiger definitie van het begrip tolerantie. J. Kühn, auteur van de klassieke studie *Toleranz und Offenbarung* (1923), omschreef in een bijdrage uit 1953 tolerantie 'als een probleem van alle tijden, van alle volkeren en van alle culturen'.¹¹ Het tolerantieprobleem speelde niet alleen na de Reformatie in Europa, maar evenzeer in de slavernijgeschiedenis, in de strijd om vrijheid van meningsuiting tijdens de Verlichting, in de Koude Oorlog, in de jacht op communisten in de Verenigde Staten in de jaren vijftig en in de lange strijd om erkenning van de Afro-Amerikanen. Tolerantie was probleem en oplossing tegelijk. Kühn definieerde tolerantie als 'een positieve houding van mensen ten opzichte van de Ander en het Andere',¹² waarbij 'het Andere' symbool staat voor alles wat vreemd, ongewoon, andersoortig en andersdenkend is en afwijkt van het eigen wezen, van eigen gebruiken en gewoonten, eigen denkwijzen en doelen. Of positiever geformuleerd: 'de Andere tot gelding laten komen', dat wil zeggen: iemand meetellen, diens stem laten gelden, met iemand rekening houden, met diens meningen, opvattingen, geloof, politieke overtuiging, gedragingen. Dát was en is het probleem binnen alle samenlevingen en culturen, en tussen samenlevingen en culturen. Hij formuleerde tegelijk ook een (bijna) eeuwige wetmatigheid: degenen die streefden en verlangden naar tolerantie voor hun eigen opvattingen, ontzegden deze tolerantie zodra ze zelf aan de macht waren gekomen.

Drie vormen van macht vormden bij Kühn de 'vulkanen van intolerantie', die dan ook regelmatig tot uitbarsting komen: de staat, de groep en de religie, vooral als zij elkaar ondersteunen. Dan ontstaan staatsdwang, groepsdwang en geloofsdwang in een drievoudig knellend maatschappelijk bestel.¹³ Maar gezamenlijk kunnen ze natuurlijk ook de bron worden van een tolerante samenleving. De sociale groep als bron van (in)tolerantie verdient daarom speciale aandacht. Groepen kunnen onder talloze noemers samengebracht en gevormd worden.

Zij komen dan in duizenden verhoudingen tot elkaar te staan. Zij moeten zich tot elkaar op een of andere manier verhouden: gezinnen, families, schoolklassen, belangengroepen, godsdienstige gemeenschappen, sportclubs, winkelketens en maatschappelijke middenvelders, politieke partijen, Kamerfracties enzovoort enzoverder. Elke identificeerbare groep kan zo een object worden van tolerantie of van intolerantie.¹⁴

Voor de tolerantie in moderne samenlevingen zijn vooral huidskleur, etniciteit, geslacht, gender en seksuele geaardheid, rangen en standen, sociale en economische klassen, politieke en religieuze overtuigingen van cruciaal belang geworden. Tolerantie is het leren omgaan met verschillen. Groepen, groepsonderscheidingen en groepseinstellingen vormen de grote verspreiders van het onuitroeibare virus van de intolerantie.¹⁵ Om de dynamiek tussen sociale groepen beter te doorgronden is de door Norbert Elias en Joop Goudsblom geformuleerde 'groepsbalans' bijzonder nuttig gebleken. Een balans tussen groepen bestaat uit twee onderdelen. Enerzijds is er een bepaalde balans (verhouding) tussen 'ik en wij', anderzijds een tussen 'wij en zij'. De ik/wij-balans bestaat uit een al of niet open verhouding tussen het individu en de groep, met name of binnen een groep ruimte is voor erkenning van de eigenschappen en persoonlijke identiteit van een individu. De wij/zij-balans bestaat uit de al of niet open verhouding tussen groepen onderling, in het bijzonder of er ruimte is voor erkenning van een wij-groep ten opzichte van een zij-groep (de befaamde *us and them*). Omgekeerd of er sprake is van een erkenning van een zij-groep ten opzichte van het 'wij'.

Er is een sterke relatie tussen deze twee soorten balans: als de ik/wij-balans een openheid geeft voor persoonlijke identiteitsvorming en bij voorkeur reeds in de opvoeding wordt overgedragen, dan zal die openheid doorwerken in de latere houding in de wij/zij-balans.¹⁶ Onderdrukking van een persoonlijke identiteit, van het individuele, bijvoorbeeld door groepsdwang, gaat gemakkelijk over in de hang naar een aan het collectief ontleende identiteit, die zich sterk kan afzetten tegen andere collectieve identiteiten. De strijd om identiteiten wordt dan een nieuwe aanleiding tot groepsconflicten en wederzijdse intolerantie.

De Duitse psychoanalyticus Alexander Mitscherlich gebruikte in 1973 eveneens een eenvoudige definitie van tolerantie, maar hij voegde één belangrijk element toe aan de hierboven beschreven definitie van Kühn: 'Tolerantie is het verdragen van anderen met de bedoeling hen

beter te begrijpen' (zu verstehen).¹⁷ Hij schreef dit in de lange, hete zomer van 1972, toen de Koude Oorlog tussen Oost en West, tussen Oost-Duitsland en West-Duitsland nog volop aan de gang was. Mitscherlich begint zijn artikel met zich af te vragen of er niet te véél tolerantie kan zijn in een samenleving, bijvoorbeeld of de Duitse bevolking in de jaren dertig van de vorige eeuw niet veel te gemakkelijk en te tolerant is gebleven ten opzichte van het opkomend nationaalsocialisme en zijn eerste gewelddadige straatterreur. En hoe kon de bevolking daarna zo fanatiek achter Hitler aan lopen? Hoe kon in dezelfde tijd de Russische bevolking de wreedheden van Stalin tolereren of uit onmacht verdragen?

Daarna gaat hij in op de psychologische aspecten van tolerantie in relatie tot de dynamische agressiedrang die ieder mens in zich heeft: hoe bij iemand die té lang té veel heeft verdragen, ineens het geduld op kan zijn, hoe diegene kan breken en zich dan juist kan keren tegen de vroegere tolerantie. Hoe groepen die streiden om tolerantie en begrip, als zij het zelf voor het zeggen krijgen, die tolerantie aan anderen onthouden. Hoe liefde ineens kan omslaan in ongekende haat. Hij vergelijkt dit met de overschrijding van het draagvermogen, de tolerantiegraad, van een brug, die ineens op een onverwacht moment kan instorten, bijvoorbeeld bij gebrek aan onderhoud. Ook maatschappelijke bruggen tussen groepen en tussen burgers en machthebbers kunnen bezwijken, wil Mitscherlich met dit beeld zeggen.

Tolerantie brengt veel spanningen teweeg. Spanningen bij degene die tolereert én bij degenen die 'getolereerd' worden, maar dit eigenlijk niet willen. Veel getolereerde groepen (etnische en andere minderheden, uitkeringsgerechtigden, leden van de lhbtqi+-gemeenschappen, vluchtelingen, gehandicapten) willen vooral erkenning en toekenning van rechten. Deze spanningen kunnen aan beide kanten van de tolerantie overspannen reacties uitlokken, agressie veroorzaken. Wat dan vooral nodig is, is geduld in conflictsituaties om overbelasting te voorkomen. Tolerantie is voor beide partijen, soms voor alle betrokkenen, elkaar dulden en geduld betrachten. De sociale functie van tolerantie ligt, volgens Mitscherlich, dus vooral in de mogelijkheid die tolerantie biedt tot conflictbeheersing en vreedzame conflictbeslechting. Die ligt in elk geval ook in het elkaar willen begrijpen, elkaars posities beter willen leren kennen: 'Moet men voor tolerante gedragsvormen een doel noemen, dan is dit het ontwikkelen van methoden van vreedzame co-existentie, van gelijkwaardigheid.'¹⁸ Als medisch geschoold psycho-

analyticus voegt hij er dan nog aan toe: ‘Er is geen biologisch gedreven behoefte die ons zou dwingen om iemand die niet ons eigen geloof of religie deelt, of iemand die andere ideeën heeft over de ideale samenleving, daarom blindelings als agressie-object te beleven en daarom te vervolgen. [...] De mensheid moet telkens weer de in vergetelheid geraakte ontdekking doen dat zij beschikt over een speelruimte van besluitvaardigheid, waarover zij te allen tijden beschikt.’¹⁹

Politieke opposenten dienen niet als vijanden gezien te worden. Probeer, in een democratie, vijandige groeperingen en medeburgers als opposenten te zien en ernaar te handelen. Vijanddenken voedt vooral fanatisme. Fanatisme heeft altijd vijanden nodig, zoals het presidentschap van Trump in de Verenigde Staten heeft laten zien.

Motieven voor tolerantie

Bij de vraag ‘wie verdraagt wie om wat?’ ontbreekt nog het waarom. Waarom zou iemand tolerant zijn voor meningen en gedragingen die men afkeurt, soms zelfs hartgrondig verfoeit en gevaarlijk vindt? Om deze reden wordt eraan getwijfeld of tolerantie wel tot de deugden kan worden gerekend: iets goedvinden wat je niet goedvindt is met zichzelf in strijd en kan logisch en filosofisch niet als deugdzaam worden beschouwd.²⁰ Het is hooguit een ‘elusive virtue’, ongrijpbaar en vol ambivalenties, maar wel geschikt voor een moderne, pluralistische samenleving, gekenmerkt door zeer uiteenlopende en met elkaar strijdende levensopvattingen en gedragswijzen. Moderne burgers moeten een zekere mate van ‘tolerantie voor ambiguïteit’ bezitten, voor dubbelzinnigheid van situaties, die voor meer dan één uitleg vatbaar kunnen zijn. Dit geeft tevens de ‘ambiguïteit van de tolerantie’ aan: niet alles is meteen helder en duidelijk. Maar waarom en in welke situaties wordt men aanzet tot het tolereren van iets of iemand? Wat zijn de argumenten pro en contra tolerant gedrag, welke motieven liggen daaraan ten grondslag, die als rechtvaardiging voor het tolerant gedrag worden aangevoerd?

Vaak worden principiële en opportunistische motieven tegenover elkaar gesteld. Zo staat tolerantie die voortkomt uit eigen innerlijke overtuiging of uit persoonlijke gulheid en welwillendheid²¹ tegenover niet-reageren op ergerlijk gedrag uit gemakzucht (‘laat maar’), uit onnadenkendheid of onverschilligheid (‘het maakt toch niks uit’).

Een tweede voorbeeld van opportunistische tolerantie op basis van machtsuitoefening gaf de bekende Duitse socioloog Simmel. Hij